

I. JAK POZNAT SOCIÁLNÍ ZNEVÝHODNĚNÍ DÍTĚTE?

TÉMA: INDIVIDUÁLNÍ PODPORA DÍTĚTE

Anotace

Slovy jedné vyučující ze základní školy, „každý jsme sociálně znevýhodněný“. Naše okolí, společnost, na nás od našeho narození (a možná i dříve) nějak působí a určitě by mohla působit lépe. K dosažení vzdělání potřebujeme podporu druhých a odpovídající zázemí. Tam, kde je podpora a zázemí ke vzdělávání relativně menší, než je běžné, je těžší vzdělání dosáhnout. Tato situace bývá označována jako sociální znevýhodnění. Následující řádky vysvětlují, jak sociální znevýhodnění chápou autoři této příručky, jak ho pojímá zákon a proč bychom o něm při vzdělávání dětí vůbec měli uvažovat.

Praxe

Dětem, kterým se z nějakého důvodu na základní škole příliš nedaří, bývají stanovovány mnohé diagnózy, ať už lékařské nebo speciálně pedagogické. To je samozřejmě v pořádku, často je ale ponechávána stranou citlivá oblast, kterou nelze diagnostikovat ani snadno prozkoumat: oblast rodinného zázemí. U mnohých dětí je však právě zde příčina potíží. Může za to patrně český vzdělávací systém, který klade na rodiče mnohé nároky a v němž je stále nezbytnou součástí cesty k úspěchu kvalitní domácí příprava. To však teď ponechme stranou a zaměřme se na to, jak dítě v takové situaci a v našem stávajícím systému můžeme podpořit. Tato příručka vychází z úvahy, že spíše než hledat příčiny, proč dítě není „průměrné“, měli bychom se zaměřit na hledání zdrojů, které dítě může při vzdělávání využít. Některé tyto zdroje, podpůrné nástroje, se zde pokusíme popsat.

Sociální znevýhodnění je (podle školského zákona) speciální vzdělávací potřeba, stejně jako zdravotní postižení nebo zdravotní znevýhodnění. Pro to, aby žák se sociálním znevýhodněním dostal individuální péči na základě individuálního vzdělávacího plánu, musí projít školským poradenským zařízením, kde mu bude tato speciální vzdělávací potřeba zjištěna a bude navržen další postup. Paradoxní však je, že sociální znevýhodnění je velmi těžké hodnotit či měřit. Optikou psychologa ve školském poradenském zařízení je v podstatě nediodnostikovatelné, protože neexistuje test, norma nebo šablona, která by určila sociální znevýhodnění a jeho míru. Zároveň se jedná o citlivou oblast, kde je snadné někoho urazit a „diagnóza“ samotná ničemu příliš nepomůže. V praxi proto každý zúčastněný člověk (pedagog, psycholog, sociální pracovník, dobrovolník) vychází ze svých poznatků a snaží se najít takovou formu podpory, jaká je dostupná. Uveďme si pro ukázkou krátké příklady:

Tomáš (10 let) je Rom, bydlí v Praze-Kobylisích. Otec má základní vzdělání, pracuje na stavbách, dělá různé příležitostné manuální práce. Matka pracuje v několika firmách jako uklízečka, je vyučená. Tomáš má dvě mladší sestry. Příjmy rodiny pokryjí chod domácnosti, zaměstnání rodičů ale není příliš stabilní. Často pracují pozdě večer nebo brzy ráno. Tomáš nechodil do školky, rodiče si s ním nečetli a doma nemají žádné knížky. Rodiče ani Tomáš romsky příliš nemluví, mateřským jazykem je pro Tomáše čeština. Mluví tak, jak se naučil doma, často do češtiny přejímá některé jevy z romštiny a nemá moc velkou slovní zásobu. Význam některých poměrně základních českých slov spíše tuší, než že by si jím byl jistý. Chodí do běžné základní školy, má ale určité potíže. Kromě zmiňovaných obtíží v českém jazyce nemá příliš dobré abstraktní myšlení, které je potřebné v matematice. Nezná totiž význam některých abstraktních pojmů (které patří v jazyce k nejhůř pochopitelným slovům). Řešení hádanek, logických úloh, hraní si s tvary a počty – s ničím z toho se Tomáš v předškolním životě příliš často nesetkával. Zmiňované obtíže se projevují také ve vlastivědě, přírodopise nebo angličtině. S učením doma Tomášovi nemá kdo poradit, ve škole nezažívá hmatatelné úspěchy a začíná silně ztrácet motivaci. Nosí domů čtyřky, pětky a poznámky za nesplněné úkoly. Rodiče říkají, že si paní učitelka na Tomáše zasedla. Se školou téměř nekomunikují, zčásti určité proto, že jsou vždycky káráni a je jim dáváno najevo, že za obtíže dětí nesou vinu oni.

Veronika (13 let) žije se svým ukrajinským otcem v Praze a chodí na běžnou základní školu. Otec přišel do Prahy ze západní Ukrajiny, žije se na stavbě a pracuje celé dny, často i o víkendu. Verončina matka zůstala zatím s mladšími sourozenci na Ukrajině, usilují ale s manželem o vyřízení náležitostí a společné usazení v Praze. Veronika chodila na Ukrajině do běžné školy, česky ale zatím vůbec neumí (otec jen velmi špatně) a kromě spolužáků ve třídě není nikdo, kdo by ji mohl česky učit.

Adam (9 let) je z české rodiny, žije s matkou a se starší sestrou na sídlišti v Praze 4. Matka má jen základní vzdělání, střídavě byla na mateřské dovolené, bez zaměstnání nebo pracovala jako metařka ulic nebo uklízečka. Adamův otec neplatí alimony a žije neznámo kde. Matka má přítele, vztah s ním ale není příliš stabilní, on se v domácnosti vyskytuje spíše příležitostně a Adama si téměř nevšímá. Rodina spolupracuje s orgánem sociálně-právní ochrany dětí z městské části, protože matka neuhradila škole v minulosti několikrát příspěvky na pomůcky a neomlouvala včas Adamovy absence. Úkoly s Adamem doma nikdo nedělá, matka na něj nemá trpělivost, starší sestra chodí radši s přítelem ven a Adamovo vzdělání pro ni absolutně není prioritou. Adam se chová ve třídě moc hezky, má ale potíže v češtině i matematice. Třídní učitelka dala matce najevo, že Adam patří na praktickou školu. Matka však odmítá situaci řešit a nechce vzít Adama do pedagogicko-psychologické poradny. Rodině navíc hrozí vystěhování z bytu kvůli neplacení nájmu.

Nikola (13 let) bydlí s rodiči a mladším bratrem v severočeském městě. Rodina je finančně dobře situovaná, oba rodiče zaměstnaní, žijí v rodinném domě. Nikola se ve škole zhruba v deseti letech začala projevovat velmi agresivně, byla nevladatelná, poutala na sebe pozornost hlasitými projevy, běháním, neklidem, rušením. S vrstevníky se nebavila, na pokusy pedagogů o rozhovor reagovala odmítavě. Po čase přiznala učitelce v zájmovém kroužku, že jí otec několik let sexuálně zneužívá. Nikola se jí svěřila poté, co učitelka našla na její paži modřiny, dívka byla nevyspalá a bez zájmu o aktivitu, kterou jinak měla ráda. V rodině se vykytuje domácí násilí ze strany otce na děti a matce. Při šetření v rodině bylo zjištěno, že otec je gambler a alkoholik. Matka s dětmi využívaly nějaký čas služby azylového zařízení, nyní bydlí opět s otcem ve společném domě. Matka prošla nervovým kolapsem, je v péči psychiatrů, dětem se věnuje minimálně. Sociální vazby, ale i Nikolino sebepojetí jsou vážně narušeny. Vzhledem k dlouhodobé deprivaci došlo i k narušení jejího emočního vývoje. V Nikolině nejbližším okolí není osoba, která by se jí věnovala, dala jí dostatečnou pozornost a kontrolovala její stav i plnění školních povinností.

Sára (7 let) žije v malé obci těsně za hranicí Prahy. Doma a v širší komunitě hovoří pouze romsky (Sára pochází z rodiny olašských Romů, kde je romština dodnes nejčastějším mateřským jazykem i komunikačním prostředkem). Češtinu rodina používá při komunikaci s okolím, to se však příliš netýká malých dětí, které znají češtinu spíše pasivně, z televize, z obchodu apod. Sára na rozdíl od mladšího bratra nikdy nenavštěvovala předškolní zařízení (byla často nemocná a zůstávala doma s matkou a prarodiči). Před nástupem do základní školy doporučila lékařka otci, aby dal Sáru do základní školy praktické, že to tam bude mít lehčí a bude to pro ni lepší. Sárin otec s názorem lékařky nesouhlasil, protože doma Sára reaguje bez problémů a v běžném životě se chová naprosto normálně, a rozhodl se, že Sára nastoupí do běžné základní školy v sousední obci, kterou navštěvoval i on sám. Paní učitelka zpočátku moc nevěděla, jak se k Sáře a její situaci postavit, zda může normální školní docházku zvládnout, chovala se nicméně vůči ní i jejímu otci maximálně vstřícně. Poměrně záhy začala zjišťovat, že Sára má o učení zájem a rychle se učí novým věcem. Spolužáci ji přijali dobře, Sára je přátelská a zvědavá. I přes velkou snahu paní učitelky i Sáry a jejího otce se ale brzy ukázala potřeba podpurných opatření, pokud má Sára překonat počáteční deficit a neztratit krok se svými spolužáky. V Sárině rodině je jedinou osobou, která má dostatečné kompetence k její podpoře, její otec. Ten je ale většinu času kvůli práci pryč, matka hovoří česky špatně (vyrostla ve Velké Británii, hovoří romsky a anglicky) a stejně jako otec má pouze základní vzdělání.

Všechny ilustrační kauzy jsou příkladem prostředí, které lze označit jako sociálně znevýhodňující. Přesto mezi nimi nenajdeme konkrétní podobnost, která by se mohla stát šablonou pro určování sociálního znevýhodnění. Touto šablonou není rozhodně ani míra materiální chudoby (materiální chudoba není nutnou podmínkou sociálního znevýhodnění). Na základě ilustračních kauz znovu vyvstává otázka: je skutečně potřeba diagnóz? Určí diagnóza „sociální znevýhodnění“ postupy práce s dítětem? Ve všech výše zmíněných případech se postupy budou různit, ačkoliv se jedná o stejnou speciální vzdělávací potřebu. Každý, kdo pracuje s dítětem, které pochází z některého z výše zmíněných prostředí, musí hledat cesty, jak dítě vzdělávat, jaké metody uplatňovat. Více než diagnózu dítěte je třeba najít zdroje a nástroje podpory.

Pojem sociálního znevýhodnění také můžeme vymezit negativně. Potom je sociálně znevýhodněným žákem ten, kdo nemá podmínky potřebné pro úspěšné vzdělávání, a to nikoliv ze zdravotních důvodů, které tvoří samostatnou kategorii žáků se zdravotním postižením či znevýhodněním.

Abychom byli v našem vymezení sociálního znevýhodnění alespoň tak konkrétní, jak je možné, můžeme specifikovat tři hlavní faktory, které ho mohou způsobovat.

1. Prvním faktorem je již zmiňovaná nedostačující podpora dítěte ve vzdělávání ze strany zákonných zástupců či příbuzných, nedostačující vedení k domácí přípravě nebo komunikace se školou.

2. Druhým faktorem je jazyková bariéra popsaná výše na příkladech dívky z Ukrajiny a dívky z rodiny olašských Romů.

3. Třetím faktorem je rizikové chování objevující se v blízkosti dítěte, ať už jde o různé druhy závislosti, násilí nebo zneužívání.

Tyto tři faktory se mohou, ale vůbec nemusí vyskytovat společně. Bylo by velkou chybou v případě zjištění jednoho automaticky předpokládat také existenci některého z dalších faktorů.

Rizika

Používání pojmu sociální znevýhodnění s sebou může nést určitá rizika. Jak již bylo zmíněno, rodinné zázemí, vzdělanostní historie rodiny nebo její hodnoty jsou velmi citlivou oblastí a v žádném případě by označení „sociálně znevýhodněný žák“ nemělo snižovat důstojnost dítěte ani rodiny. Cílem není rozbor rodinného zázemí dítěte nebo hodnocení výchovného stylu rodičů, ale nalezení takové formy podpory, aby dítě dosáhlo co nejlepšího vzdělání. Zákonní zástupci jsou vedle dítěte samotného samozřejmě hlavními partnery v hledání těchto zdrojů.

Rizikem mohou být také různé předpoklady, které se k úvahám o sociálním znevýhodnění mohou vázat. Jak už bylo řečeno, pokud má dítě například nedostatečnou znalost vyučovacího jazyka, neznamená to, že je také vystaveno rizikovému chování nebo jej rodiče nedostatečně podporují ve vzdělávání. Stejně tak nedostatečná podpora ve vzdělávání neznamená, že se dítěti nedostává vynikající podpory v jiných oblastech, a už vůbec nemusí znamenat ohrožení rizikovým chováním.

Častým rizikem při používání pojmu „sociální znevýhodnění“ je také implicitní směřování tohoto pojmu s příslušností k některé konkrétní etnické nebo národnostní skupině. V naší zemi se jedná nejčastěji o Romy. Ano, některé romské děti mají v českých školách potíže v podobě jazykové bariéry nebo nedostatečné podpory ve vzdělávání ze strany rodiny (ať už z důvodu odlišné vzdělanostní historie a tím pádem omezených možností rodičů děti podpořit, z důvodu socioekonomické situace rodiny, nedůvěry k institucím většinové společnosti kvůli hořkým diskriminačním zkušenostem nebo z jiných důvodů). Romské děti mohou být, stejně jako každé jiné dítě, znevýhodněné také z důvodu rizikového chování v rodině. Mnohé romské děti ale sociálně znevýhodněné nejsou a naopak mnohé sociálně znevýhodněné děti pocházejí z majoritní české společnosti. Bylo by proto velkou chybou pojem sociálního znevýhodnění slučovat s příslušností k národnosti nebo etnické menšině.